

I

Учитель. Міркування й праця в його діяльності

I. В особі вчителя ми маємо ту культурну силу, що несе людям світло, знання й поступ. Учитель у своїм ідеальнім ореолі займає значне місце в еволюційному рухові людської думки і в духовній творчості людства взагалі. Його праця не обмежується й не вичерпується самим навчанням, а охоплює все, що торкається виховання молодого покоління і втілення в нього високих людських ідеалів і думок.

Вплив особи вчителя іде далі, поза школу, в народ. Учитель є зразком, його поведіння — прикладом для дорослих. Тому він повинен піклуватися не тільки про добро дитини, а й про добро дорослих, добро майбутнього народу і всієї людськості.

І чим більше він розширить коло своїх обов'язків, чим міцніше їх зв'яже з добром об'єктів своєї праці, чим глибше загляне своїм духовним зором у наслідки від свого діла, тим суворіше поставиться він до своєї особи, тим наполегливіше вимагатиме від себе виконання своїх обов'язків.

Працюючи на полі людської просвіти, учитель прищеплює молодому поколінню свої знання, свої моральні переконання, свої чесноти. Тому на нього лягає велика відповідальність перед людськістю та тим народом, серед якого він працює. Розуміючи всю вагу і значення такої відповідальності, вчитель повинен завжди себе перевіряти і з великою обережністю проводити ідеї в життя; він повинен віддавати свої знання, свої чисті поривання, свій талант на добро і користь дитини. Перевіряючи свою працю, учитель кристалізується морально. Працюючи невтомно для інших, свідомий своєї відповідальності перед дітьми народу, перед їх світоглядом, учитель не ставить собі в заслугу чесну й ширю працю. В цьому природний імпульс до вищого життя.

Педагогові більше, ніж кому іншому, потрібно удосконалювати свій внутрішній зміст, дбати про розвиток чеснот, бо самі знання без морального життя не зроблять його авторитетною культурною силою в громадянстві. Йому не можна і не годиться застигнути в однім раз назавжди створенім зразку. Вчитель повинен поступово розвивати-

ся. Але для справжнього вчителя не досить досягти досконалості у методичних способах, бути гарним методистом: йому потрібно досягти певної духовної висоти моральних переконань. Яка ціна його педагогічним знанням, коли він п'яниця, шахрай, взагалі нечесна, груба людина? Уміння навчати не є кінцевим ідеалом учителя. Мало передати самі сухі, мертві знання — треба прищепити дитині, що є найліпшого в людині, вкласти в неї свою високу душу.

Маючи справу з живою істотою, а подем своєї праці чутливу душу дитини, вчитель повинен зберігати її духовну цілість, одночасно виховуючи в душі ідеальні людські прагнення. Центром життя вчителевого є його шкільна праця. Тут його щоденні турботи. Це є головним нервом його думок, турбот і духовних інтересів.

Учитель — довірений народу, довірений нації у вихованні й освіті нового покоління. Йому вірять, на нього покладають найдорожчі надії. В його руках майбутнє народу, доля й щастя країни.

Отже, щоб бути справжнім прикладом для інших, треба, щоб учитель досяг висоти загальнолюдських чеснот, безупинною працею виховав себе, поліпшив і удосконалив свої здібності та виробив власний характер і волю.

2. Міркування й праця — найперші чинники нашого удосконалення.

Коли б людина не могла обмірковувати свої вчинки, передбачати наслідки від них, коли б не здатна була затримувати в пам'яті випадки та розуміти по аналогії, вона прирівнялась би до нерозумних тварин, не мала б здатності до розумового розвитку і виховання.

В першій періоді життя людини думки її хаотичні. Вони як наслідки емоційних переживань з'являються й зникають без системи, без порядку. З часом ми здобуємо владу над ними і спрямовуємо їх згідно з вимогами моменту. Ми відкриваємо їм певний шлях, якого вони додержують у своїх поєднаннях. Потім ми не даємо їм розпорозитись, обмежуємо їх певними рамками. Збираючи їх в окремі групи, ми надаємо їхньому потоку потрібного для нас напрямку.

Але скільки ми бачимо в житті людей, котрі, як діти, не мають волі над думками, над міркуваннями! Воля ослаблена емоційними враженнями, і вона живе і діє під їх силою. Людям здається, ніби так легше і простіше жити, не потрібно зусиль, щоб затримати, припинити цей калейдоскопічний плин думок і почуття.

Невільність у думанні буває тоді, коли людина не виробила в собі здатності обмірковувати завжди свої вчинки. Розслаблена розумова діяльність затримує творчість і самодіяльність. Ми безсилі зупинити потік думок, фіксувати їх на бажаній ідеї.

Тільки наполегливим повсякчасним обмірковуванням намірів та вчинків своїх ми можемо досягти ясного розуміння своїх цілей.

Тримаючи на одних ідеях усю свою увагу, ми привчаємося розглядати всебічно їх впливи і здобутки; на інших ідеях ми не зупиняємось,

обходимо їх, не звертаючи на них ні уваги, ні думок. Таким чином, ва-рті і корисні для нас розуміння ми зміцнюємо в собі увагою до них.

Педагог особливо повинен уміти володіти своїми емоціями й думка-ми. Його праця сповнена несподіванок і подразнень. Невільність у сфе-рі міркування може завдати смертельної рани його моральності. Його невміння скупчувати всі думки на одній ідеї знищує в нім послідовність і цінність його праці, гальмує його ліпші й найдорожчі поривання.

Кожний крок свій учитель повинен пильно розглянути і обмірку-вати, процідити крізь решето знання й досвіду. Кожний його помил-ковий крок — це не просто хиба, а майже непоправна шкода. Тому педагогові потрібно завжди передбачити наслідки в майбутнім від свого поведження, своїх слів і вчинків.

Усім апаратом думання та почуття вчитель повинен володіти ціл-ком і певно.

Звичайно педагог концентрує свої міркування навколо своєї праці. Все життя його — безперервна праця на користь інших. І нагородою за таке життя буде задоволення від розуміння, що діло виконано свято.

Удосконалення себе та посилення віри в своє власне призначен-ня на землі твердо і непохитно ведуть його до щастя й душевного спо-кою, коли ідейності його праці не зможе затуманити і матеріально злиденне життя.

Внутрішня енергія веде людину до дій, а дії викликають мірку-вання, що підтримують рух енергії, збільшують здатність до продук-тивної праці і зміцнюють розуміння необхідності праці в житті. Мір-кування й дії ідуть поруч у своїм розвитку. І одні без одних гублять силу і значення в удосконаленні людини.

Людське життя надто коротке, а час учительської праці і того мен-ший. І чим раніше учитель виробить у собі добродійні педагогічні зви-чки, любов до праці й виховає в собі міцну волю, тим певніше увінча-ються його старечі роки свідомістю, що він виконав на землі те, що йому призначено було.

Праця облагороджує особу. Самовиховання допомагає радісно й упевнено виконувати працю якнайліпше, чесно і, можливо, шир-ше виконувати педагогам свої людські обов'язки.

Стояча вода гние. Текуча, набираючись сили і міці в боротьбі з пе-решкодами, власними грудьми прориває собі річище, по якому не-впинно несе себе — чисту, прозору.

Повсякчасна праця над собою очищає душу і серце від намулу й життєвого бруду. Вона дає силу нести свої щирі поривання не за-сміченими неправдою до кінця днів.

Чесна незаплямована праця педагога вимагає виховання в нас таких чеснот, рис, як *справедливість, добрість, терпіння, любов*. Вони покажуть учителю певні шляхи, як досягти цілей і завдань справжньої педагогі-

ки. Виховання їх у нас освітить наше життя сяйвом найвищого ідеалу й дасть сили пронести весь тягар учительювання радісно й нехибно.

II Справедливість

Особливо велику роль в шкільнім житті вчителя відіграє почуття справедливості, що є для його праці й його впливу важливою моральною силою. Тому вчителеві потрібно здобути ясні погляди на цю людську чесноту й виховати себе згідно з її вимогами.

Мотиви справедливості полягають у співчутті до страждань інших. Жалість, або співчуття, властиве людині й виявляється в ній як факт людської свідомості. Пережиті страждання перешкоджають нам завдавати їх іншим, затримують від шкоди для інших (до котрої хтось примушує нас), затамовують злобу й егоїзм. Учителєві більше, ніж кому іншому, доводиться переживати почуття, поєднані з жалістю і стражданням.

Сучасна російська школа надзвичайно багата на такі переживання. Чиє серце не боліло і чия душа не розривалась тут від тих мук, що витерплює дитина від шкільної науки? Жалість до нещасних жертв шкільного формалізму не дає нам спокійно брати участь у сій вакханалії примусу й лицемірства. І коли ми маємо мужність, то непохитно боремось за потоптані людські права дитини; в протилежнім випадку ми оправдуємо свою участь всякими єзуїтськими міркуваннями та необхідністю компромісів у нашій праці.

Більшість педагогів мають нахил до останнього. Ми вважаємо за краще мучити себе докорами, шарпати потай свою душу, навіть після кожного злочинного й ганебного вчинку обливати узголов'я слізьми каюття, замість того, щоб бадьоро стати до виховання себе, аби не мати таких мук совісті.

Обов'язки, що накладає на нас учительська праця, пов'язують нас морально з цілями шкільної освіти. І щоразу, коли ми ухиляємось від справжніх цілей освіти, то шкодимо дитині. Ця шкода вражає нас як несправедливість, яку ми чинимо свідомо. Розуміння цієї несправедливості й наші внутрішні переживання примушують нас дотримувати поставлених обов'язків як морального закону. Ми зміцнюємо їх у собі міркуваннями, аби свідомо не порушувати їх і тим забезпечити дитину від шкідливих страждань.

Учительська праця тільки за виключних умов позбувається свого примусового характеру. Тому дуже рідко одержує дитина в школі вільний гарний розвиток. Здебільшого, навіть у масі, на дитину там чекають фізичні і духовні страждання.

Сльози часто течуть у цьому «храмі науки». Шкільні будинки сповнені скаргами, ворогуванням, ненавистю, а то і розпачем. Нелюдськими засобами збуджуються в дітях погані шкідливі почуття, розвиваються і ростуть у школі душевні хвороби, занапащуючи чистоту і красу дитячої душі.

Як це схвилюватись учителеві від цієї неправди! І чи не прокинеться в нім співчуття до цих мук і страждань дитячої душі? Адже він не може не бачити, як зневажено права дитини.

А коли педагог часом не бачить, часом серцем не відчує цих страждань, то в нього є ще розум, яким він може відчути їх в дитині. А дійти до розуміння цього він повинен.

Треба розвинути душевний слух до чужих переживань. Треба навчитися відчувати страждання чужої душі. Треба прихилити своє серце до життя. Тоді з'явиться і природне розуміння справедливості.

Ми живемо нелюдським життям доти, поки не зрозуміємо, що для ближнього це так само злочинно, як шкодити людині фізично, завдавати їй тілесного болю. Розуміти страждання, які я викликаю своїм поведженням в інших, є першим ступенем морального удосконалення. Найперша наука нам — не робити іншим того, чого не хочемо, щоб нам чинили. Останнє обертається в головне правило справедливості, коли його ми повинні свідомо брати за наше повсякчасне правило морального поведження. Переносячи його до школи і застосовуючи до дитини, ми повинні ще розширити його і збільшити вимоги до себе. Царина прикладів справедливості надзвичайно велика, бо ми маємо діло з групою осіб, де психіка інша, ніж у дорослих, де розуміння мають індивідуалістичний відтінок дитячого віку. Ми повинні розвинути почуття справедливості до найширших меж, до найбільшості чужості.

Шлях до такого самовиховання показують нам наші людські почуття і наші розуміння дитячої душі.

Схильність людини до влади, до панування над подібними їй істотами, до егоїзму, гніву, наша дратівливість та нестриманість найбільше завдають страждань іншим, а в школі — дітям. Але так не повинно бути. Я розумію, що праця вчителя за сучасних умов тяжка і ненормальна, але й відповідальність його перед своєю совістю надто велика.

В житті взагалі справедливість кладеться в основу нашого поведження, нашого ставлення до інших. А тим паче це потрібно в школі. Тут на кожному кроці можна ламати права на вільне, незатримане життя дитини.

Обопільна праця вчителя й учня по кілька годин на день, при певній залежності один від одного, потім вимоги програм і вимоги шкільної адміністрації — все це сповнює життя школи такою кількістю впливів і сприймань, що природно доводиться від учителя вимагати більше, ніж од звичайної людини.

Це відчувають усі, кому доводилося ставати свідомо до праці педагога. Особливо, коли вчитель не має волі погодити свою працю з вимогами дійсної педагогіки, коли він є в школі знаряддям чужої волі. Ненормальність відносин учителя й учня особливо виразно виявляється переживаннями од незадоволення з своєї праці та її наслідків.

Кожний відчуває, що він, педагог, часто буває причиною дитячого горя, дитячих сліз і страждань. Кожний розуміє, що так не можна, що дитина вимагає до себе справедливості і співчуття, що без справедливості не зменшити страждання дітей та своїх власних гризот і мук совісті.

Обов'язки щодо живої людської істоти повинні бути вищі за обов'язки до програм, наказів, циркулярів. Центр ваги шкільної праці — дитина; і дивитись на свою працю, як на службу, — ненормально, не по-людському. Не можна обертати себе в канцеляриста, придатного до мертвих бумаг, а не до праці біля живих людей.

Справедливість є чеснотою, яка в школі ґрунтується на добрі дитини. Вона властива людині. Але не слід плутати її з чиновницькою або службовою справедливістю. Ця справедливість є вигаданою чеснотою, придатною для додержування певного порядку. Вона егоїстична і бездушна, байдужа до страждання інших. Для неї один мотив — службові обов'язки. Зовсім іншою є справжня справедливість. Вона має безліч мотивів, і в педагогічній праці всі вони ґрунтуються на добрі й користі для дитини.

А складна природа дитини утруднює розпізнавання справжньої користі порівняно з тією, що нам здається. Так, напр., часто в педагогічній праці вдаються до примусу над дітьми, що лінуються вчитись. Поверхова справедливість ніби виправдує застосування такої кари. «Ти дома полінувався, то повчи тут, у школі, зо мною», міркує вчитель і застається з дитиною, як усі порозходяться із школи. Здається, ніби справедливо, ніби так і треба. Але водночас можуть з'явитись кілька мотивів, які руйнуватимуть підвалини попередніх міркувань учителя. Такими можуть бути: 1) я застосовую примус, а силувати дитину — це моральний злочин; 2) я не знаю справжньої причини її лінощів; може, це через фізичне слабування, мені невідомо; 3) можливо, що дитина від природи розсіяна і неуважна, а тому безсила запобігти лихові; 4) нерозуміння дитиною мови, загальна неталановитість її і т. ін., словом, мотиви, які ясно доводять учителеві, що оправдатись він може тільки службовою, чиновницькою справедливістю, а не загальнолюдською. Він відчуває, що справді користь для дитини була б не від того, що він застосував до неї, а від чогось іншого, чого він зараз не знає, або що він тільки невиразно уявляє собі і неясно відчуває серцем. Мотиви ці з'являються часто наперекір нашому досвідові, переконанням і практиці. І ми бачимо, що наші принципи справедливості хитаються, бо ґрунтуються на непевних підвалинах.

Міркування та спостереження допоможуть нам знайти справжній мотив того чи іншого вчинку дитини, знайти справжні причини його. А останнє допоможе бути нам справедливішими в своїй праці. Виховуючи себе таким чином, ми виконуємо наше людське призначення.

Коли хочете дати дітям задоволення, радощі й щастя, будьте справедливими до них, виробіть у собі чуйність до їх страждань, до горя, до їх переживань. Виховуйте уважність до малої людської істоти, щоб уникати в праці вчинків, які матимуть хоч би натяк на неправду і незадоволення.

Дуже було б добре назвати випадки несправдливості в шкільній праці. Але це неможливо. Провести точно лінію, де вчитель удасться до насильства, а де ні, — неможливо. Як часто доводиться бачити несподівані сльози дитини там, де ніби не було ніякого примусу. Справді — «ніби». Трапляється, наприклад, такий випадок: читає дитина і робить у слові помилку. Учитель зупиняє її, пропонує уважніше прочитати слово. Дитина знову помиляється. Учитель вдруге пропонує їй прочитати слово гарненько. Але раптом дитина розплачється. Учитель не розуміє, чого вона. Він не застосував ніби ніякого примусу, не гримнув на неї, а дитина, певне, пережила якісь страждання? Певне, вона мучилась і хвилювалась до того? І справді, трохи більше уваги і спостереження — і ясно було б, що дитина розхвилювалась після вдруге неправильно прочитаного слова. Шкільна праця і душа дитини — ще не досліджене поле. І поки там будуть старі методи вчителя, доти повно в ній буде несподіванок і насильства, доти ми не зможемо зважити впливу праці на дитину. Все залежить цілком од відносин і чуйності вчителя, од його поважання прав дитини, од глибини розуміння такої чесноти, як справедливість.

Справедливість повинна стати в учителя його натурою, обернутись у його природну чесноту. Тоді тільки ми можемо чекати від його праці найліпших наслідків.

«Не шкодь дітям», — повинно бути повсякчасним правилом справжнього педагога, і рівноважне йому — *«будь справедливим до дітей у своїй праці»* — стане центром його педагогічних прагнень.

Виховати себе так — значить досягти загальнолюдського ідеалу справедливості. Учителеві це дуже потрібно і важливо. До цього ідеалу він повинен прагнути і відповідно дбати про самовиховання і вдосконалення.

III Добрість

Ніщо так не прихляє дітей до вчителя, як його шира, сердечна добрість.

Людина родиться простою, відвертою і доброзичливою до всіх. З дові-р'ям і ласкою вона запобігає дружби і лагідного ставлення до неї всіх. Нема в ній ворожнечі до інших, хоч би це були вороги її. Вона згодна однаково ласкаво пестити і любити лева і ягня, змію і голуба, вівцю і овка, друзів і ворогів своїх. Тому дитина — символ любові та незлобності.

Але згодом зерно добра і любові розпорошується об життєву ске-лю людського егоїзму, злоби та вигаданих умовностей. Природна доб-рість покривається брудом життєвої жорстокості і перетворюється в недовір'я й ворожнечу.

Навіть моральний вплив педагога часто зменшується перед силою життєвого досвіду. Оточення з пристосованими до життя правилами по-водження, з їх умовною мораллю охоплює дитину, що легше підпала при-кладам, ніж словам, хоч би й гарним, високоморальним, але тільки сло-вам. Коли дитина дуже рано звикає керуватись прийнятими правилами поведінки, егоїзм і жорстокість, що навкруги оточують її, прищеплюють-ся так міцно, що дитина, ніби загіпнотизована, губить свою дитячу простоту, одвертість і безпосередність. Егоїзм перемагає інші почуття.

Ця риса не покидає дитини й до юності, коли починає переважати вже розумове життя, коли власними логічними висновками поєднується життя з громадськими ідеалами добра і складаються моральні переконан-ня юнака, коли з'являється потреба погодити особисте добро з добром громадського організму. Тоді починається перебудова поглядів згідно з мо-ральними поглядами тієї спеціальної верстви, до якої належить юнак.

Любити дитину — значить робити їй добро. Виховання душевної добрості і чистіє серця забезпечують нам виховання і любові до ди-тини. Правда, нелегко з маленького зернятка викохати велике гілля-сте дерево. Потрібна тривала і уперта праця, щоб скинути із себе его-їстичне нашарування шкідливих поглядів оточення.

Триматись певних переконань можливо, але це вимагає від люди-ни дуже наполегливого самовиховання. Емоції — вороги нашого ро-зуму. І останній не завжди міцно володіє першими. Тому загальна наша добрість часом дає місце гніву і злому почуттю. Велику треба мати силу волі, щоб в емоційних роздратуваннях утриматись і не зламати моральних переконань. Це можна сказати і про добрість, що так час-то нехтується в шкільнім житті.

Шкільна праця нервує людину. Роздратовує і підвищує настрій духу, напружує весь організм. Увесь ненормальний устрій цієї праці, її складність та відповідальність спонукають учителя до вчинків не-нормальних, і хвилинами губить він іноді послідовність і логічність у вчинках. Це дуже до того шкодить особі вчителя. Учителеві особливо не годиться бути таким слабовільним, щоб давати змогу перемогти тимчасовим почуттям над сформованими, зміцненими досвідом і ви-хованими моральними поглядами.

Найліпшими ліками знесилої волі педагога є розуміння і визнання своїх помилок, усвідомлення своєї моральної недбалості. Розуміння власних помилок збудить приспану мертвими обов'язками совість, а міркування про вчинки викличе в нас самокритику і пом'якшить серце в наших присудах і водночас принесе заспокоєння нашим нервам.

Добрість учителя поєднана з шкільним щастям дитини. Добрість його приваблює дітей до його особи. Вона родить любов у дитини до вчителя і сповнює школу сяйвом ласки і незлобності.

Добрість учителя відбивається добродійно на загальнім щасті всієї школи, себто дітей, батьків їх і вчителя. Вона веде до взаємного порозуміння, до взаємної помочі сім'ї й школи. Вона наближає одно до одного школу й батьків.

Широке і глибоке розуміння своєї відповідальності перед дитиною й батьками доводить нас до зміни настрою нашої душі і серця у відносинах з дитиною. Однак таке розуміння формується пильною працею над собою, самоаналізом, переживанням мук власної совісті. Огнем власних страждань очищається душа!

Як часто ми буваємо щедрі й швидкі на кари для дітей? Не раз, знервовані й розлютовані, не зважаючи на очевидну невинність дитини, ми не можемо задавити в собі злого почуття до неї! Як часто ми противні самі собі від несправедливо жорстокого обвинувачення дітей!

Учителя педагогічною працею поставлено в особливо високоморальні умови. Його особа надто висока для дитини. І вибух у нім злого почуття негативно впливає на дитину і прищеплює погані звички на все життя. Нестриманий учитель може покласти на дітей тавро нестриманості і зла. Добрість же вчителя впливає надзвичайно позитивно на формування моральних поглядів і переконань дитини. Прищеплюючи дитині добрість, ми прокладаємо шлях до вищих чеснот.

Добрість — це річ необхідна для вчителя; вона — підмога в його тяжкій праці. Для уважного до дитячих душевних вад учителя маленька людина — школяр — перестає бути невдячним матеріалом. Душа дитини під впливом доброті вчителя розкривається, і освітлюються в ній потайні куточки її переживань, її внутрішнього життя. Приховане і нерозгадане суворим і недобрим учителем, стає ясним і одвертим для людини, яка виховала в собі добрість.

Добрість творить чудо: німі балакають, сумні стають веселими, мовчазні — балакучими, мляві — жвавими. Вливається життя в шкільну мертву офіціальність. *Добрість вкладає в школу душу, оживляє її.*

Тому виховання доброті в особі вчителя потрібне, щоб вливати в працю життя і сповнювати щастям дитячі роки шкільного навчання. Добрість — це одна з тих чеснот, які наповнюють особу вчителя душевним спокоєм і солодощами перемоги над злом і егоїзмом.

IV Терпеливість

Багато допомагає і полегшує працю вчителів його терпеливість. Уміння терпеливо переносити не тільки вагу праці, але і страждання — урівноважує натуру людини.

Терпіння — це та чеснота, що урятовує від гніву, сумування, меланхолії й нудьги. Хто вміє терпеливо перенести й затамувати свої душевні страждання, той має владу і над фізичними.

Уміння затамувати страждання виховується нелегко, але хто ним володіє, той уже менше страждає. А кому найбільше доводиться страждати в сучаснім житті, як не вчителів, і особливо вчителів підвладних націй. Всю його працю засіяно колючим терном. Кожний ступінь свідомої праці завдає йому глибоких душевних ран і мук. І це так не дні, місяці, а роки!! Тут потрібне глибоке виховання в собі мужнього терпіння з надією на кращу долю, яка вдалині ледве миготить.

Ми не можемо уникнути страждань, але маємо змогу зменшити їх вплив. Ми повинні в повсякчасній боротьбі з душевною квалістю виховати міць волі й уміння спокійно зустрічати всяке лихо.

Потрібне уважне ставлення до своїх моральних переживань. Виховання морального пуризму веде до того, що воля панує над емоційними переживаннями. Страх перед фізичними і душевними болями ослаблює волю подвійно. Страх нахилиє уклінно моральну площину, по котрій людина котиться до абутії (безвілля), до моральної розпусти.

Я знаю педагогів, які спокійно й по-людському поводяться з дітьми, поки не чуто про приїзд начальства. Але проходить чутка, що повинно заїхати начальство до школи, і раптом учителі міняються. Раптом падає педагог із своїх високостей і доходить у своїй поведінці до неморальності. Нервуються, лають, докоряють, зляться, карають, не розбираючи ні правого, ні винуватого, і навіть навчають обманювати. О, коли б вони знали, як оцінюють їх тоді діти! Коли б вони знали, яке злочинство чинять вони їхньою мораллю! Які переконання прищепляють дітям! Та куди! Засліплені страхом, вони втратили здатність критикувати свої вчинки. Воля їх ослаблена і вся психіка життя скупчилась на «навісній ідеї». Те саме спостерігаємо в повсякчасній праці. Зайдіть до класу молодого й навіть талановитого вчителя, і коли ви ще до того особа «власність імуша», то знайте, що талановитий педагог втратить звичайний спокій, терпеливість і навіть логічну послідовність у своїй праці. Звісно, що не до кожного це можна застосовувати, але відомо, що такі страждання, як страх, душевний гніт, хмурі думки, сум, найбільше впливають на наші дії, найбільше виснажують волю і призводять до вчинків, що не відповідають нашим моральним переконанням.

Дратівливість нашого організму розвивається тим скоріше, чим менше спиняємо її в собі. Школа ж дуже багато дає приводів до роз-

дратування. Нас нервує й те, що учень човгає ногами, що скриплять пера, що учень розлігся на парті, що не сидить прямо, що завів балачку, хоч і стиха, не дивиться на нас або тримає руки під партою тощо, і нарешті нервує навіть нерозуміння учнів, їх неухважливість і т.ін.

Але пошукайте причину всього цього і побачите, що винен тут учитель. Терпеливі і поблажливі в звичайнім житті, ми в школі не можемо спокійно бачити ламання дитиною заведеного порядку. Нас нервує, що дитина не обертається в машину і повсякчасно порушує заведений порядок.

Педагог — це людина, що має багато приводів до самопевності та схильність вимагати від дитини, щоб обов'язково наслідувала вона його приклади. У самопривабі, втрачаючи терпеливість до дитячих вчинків, ми часто силуємо волю дитини, нервуємось і дратуємось, коли щось суперечить нашим домаганням.

І буває, якщо хто допустив у шкільній праці нетерпеливість, нервовість, бо не виховав у собі звички володіти собою, той і при свідомості своїй не може ухилитись від неморального вчинку. Тоді потрібні бувають надлюдські зусилля і надзвичайні прагнення там, де потрібні були б у свій час звичайнісінькі бажання.

Ми порадимо педагогові кожного дня, після роботи в школі, аналізувати всі свої вчинки в спокійній обстановці, розглядаючи всебічно свої найдрібніші переживання.

В таких повторних переживаннях пригаданого із своєї праці оно-влюється душа, м'якшає серце й виховується воля, і вчитель набирає нової сили для боротьби з самим собою за щастя дитини.

Чим частіше ми звертаємось до нашої совісті, тим вище ступаємо морально.

В сучасній учительській праці не можна повільно працювати, не можна принатурюватись до вимог дитини, хоч це обов'язково треба робити. Педагог мусить невпинно йти вперед і вперед, давати дитині нові й нові книжні знання, бо перед ним стоїть страхіттям програма і ухилитись від неї він не має волі. Перевантажуючи дитину, вчитель працює надмірно і нервово. Нервує і знесилює дитину. Отут причина й необміркованості вчинків, і прискорених помилкових присудів. Отже, завжди вчителеві треба мати на увазі права дитини й святі цілі школи. До того ж повинен він загартувати свій характер, щоб терпеливо переносити всякі неприємності.

Педагог, що не розуміє як слід усієї відповідальності своєї праці, не може бути досить поблажливим до дітей: він буде обвинувачувати в своїх невдачах дитину, нарікати на її зіпсовану натуру, вимагаючи від дитини покірливості та безумовного визнання свого високого авторитету і кладучи через те в основу своїх вимог особистий жорстокий егоїзм.

Учитель особливо мусить пам'ятати, що наші присуди не безгрішні, а справа виховання дитини надто делікатна, глибока. Щоб до-

чекатись успіху від своєї праці, вчитель повинен терпеливо і вибачливо чекати на той час, коли його вплив матиме гарні наслідки.

Дерево повільно і терпеливо можна пригнути до землі і дати бажаний напрям, а спробуйте нагнути одразу, і дерево переломиться. Те ж і в навчанні та вихованні дітей.

Щоб не калічити дітей, щоб менше було пережито нами мук за наші вчинки й дії, навчимося витримки, поваги до дитячих вчинків і хиб, а головне — терпеливості і терпіння у наших вчинках і вимогах.

V

Любов до дітей

Любов до дитини — це любов до ближнього, взагалі до людини, але вона має в собі деякі особливі риси. Ми не сподіваємось від неї своїй особі ні добра, ні користі. До цього приєднується почуття жалості до слабшого й меншого, котрому потрібні ласка і любов, як світло і тепло рослинам, щоб нормально рости й розвиватись. Любов до дитини криється глибоко в природі людини: вона інстинктивна.

Любов до дитини ідейна й чиста. Од неї ми одержуємо задоволення й утіху. Найтяжчі жертви заради неї є щастям і приємністю. Ми відчуваємо радість у собі, коли посіємо любов і добро в серце дитині, коли збудимо в ній гарні почуття, коли сповнимо душу її блискучою радістю і задоволенням.

Любов примушує нас думати про інших, дбати про їх добро і вносити в їхнє життя спокій душевний. І ми, виконуючи поставлене завдання, здобуваємо й собі щастя: розвиваючи навколо себе добро, радість і приємність, ми відчуваємо їх у собі.

Але тільки постійною працею над собою, систематичним самовихованням можна розвинути в собі зерно альтруїзму в загальнолюдську любов. У нас природжений альтруїзм до сім'ї, роду, нації, але щоденні турботи про шматок хліба серед умов сучасного економічного й соціального життя надають нашому альтруїзмові рис егоїзму. Ми починаємо любити тільки те, що дає нам приємність та задоволення, що так чи інакше корисне нам. Альтруїзм і егоїзм у поведженні людини теж переплітаються між собою так, що іноді неможливо розмежувати їх.

Відкиньмо, отже, намул нещирості і себелюбства, забудьмо власну особу так, щоб її добро не заважало розглядати справжні причини наших вчинків.

Нема нічого нормального, як любити інших, і особливо дитину. Але як рідко ми зустрічаємо в світі, щоб любов було покладено в основу наших вчинків і особливо в наших відносинах з дітьми. Чиста, шира

до самозабуття любов у матерів. Та коли вона притаманна одній половині роду людського, то притаманна всій людськості. І тільки ненормальними умовами життя, де панує особистий егоїзм, та нашою невихованістю можна пояснити те, що так занехаяно в житті цю чесноту.

В своїй педагогічній праці вчитель має досить приводів виявляти над маленькою людиною з її фізичною і духовною квалістю свою волю, владу і егоїзм; але ж ця дитяча кваліть навчає поважати й любити в незміцненім організмі ту божественну гармонію правди, краси і добра, що сповнює незіпсовану душу і серце дитини; і тільки розумною щирою любов'ю ми збережемо цілість і чистоту людської природи в дитині.

Нелегко людині досягти ідеалу. Нелегко педагогові поводитись з учнями з повсякчасною бездоганною любов'ю. Але він повинен так поводитись, бо святий і кінцевий обов'язок його — зберегти душу дитини незіпсованою, і через те вчитель повинен виховати в собі любов до людей, до дитини.

Учителеві властиво любити дитину, бо в основі його праці лежать користь і добро її. *Злом не можна прищепити добро. Егоїзм і нелюбов збудять тільки погані почуття. Тому ми можемо тільки щирою любов'ю розвинути в душах дітей зерна гарних людських почуттів. Виховані любов'ю й ласкою вчителя діти вільно і нестримно підуть шляхом морального удосконалення.*

Розвивайте в собі любов. Пом'якшуйте своє серце, прихилийте душу свою до особистості дитини, виховуйте в собі сердечність і чуйність до дитини, до її горя й радості. Навчіться любити дитину щиро і повно, до самозабуття, до жертви і відречення од самого себе. Наповніть душу свою найживішим цілющим бальзамом, щоб мати можливість загоїти ним рани дитини, які нанесено їй людськими байдужістю, егоїзмом і злобою!

Виховуйте в душі своїй запашну квітку любові, щоб в її існуванні на землі знайти щастя і мету свого життя.

Педагоги, навчіться любити дітей! Любов'ю до дитини ви хоч частково покриєте тяжкий гріх байдужості громадянства і держави до морального виховання молодого покоління.

VI

Національне розуміння дитини і національне самовиховання вчителя

Цариною педагогічної діяльності вчителя є діти. Тому, щоб свідомо поставитись до своєї праці, треба йому знати психофізичний склад дитини. Дослідити, чим вона живе, які образи й ідеї складають її розуміння й думання, які закони психіки керують її поведінкою, володіють нею.

Апарат, через який ми обмінюємося своїми переживаннями і думками, є мова. Обсяги її залежать від ступеня духовного розвитку. В одних народів вона складається з кількох сотень слів, в інших — з десятків і сотень тисяч. Як звуки, так і слова кожної нації є власною творчістю нації, є плодом збільшеної духовної продукції.

Мова народів як психофізичний акт має всі ознаки національності. Кожному слову і навіть деяким окремим звукам надано конкретного змісту, поєднаного певними уявленнями. І такі розуміння, як любов, добро, правда тощо, набувають у кожного народу особливих національних рис.

Організм нації створив за сотні літ існування власне національне обличчя, свою мову — природний орган для передавання з покоління в покоління думок, переживань, ідеалів. Рідна мова — культурна спадщина народу; дитина сприймає її так, як вживає її народ, — зливається з народом через ідеї і розуміння, що передає їй її нація.

З мовою дитина перейняла й культуру рідного народу, його настанови, правові, соціальні, державні й побутові переконання. І все це особливо відбивається на психічному складі думання, виробляє певні правила поведінки та моральні погляди.

Дитина в своїй нації, в її духовній спадщині, має і опору, і захист серед життєвих пригод. Оточена змалку рідними формами життя, чуючи навкруги матерню мову, під впливом сформованих моральних поглядів вона іде вже уторованим шляхом національних переконань, що потім застаються в ній на все життя.

Століття духовного надбання передають дитині потенціальну силу національної енергії. Дитина невільна од впливу цієї сили на склад її життя. Світогляд нації, як і її фізіологічні особливості, властивий дитині.

Приймаючи до школи дитину, вчитель повинен рахуватись з її національністю. Не рахуватись з національними особливостями дитини, прищеплювати їй чуже і нерідне, це значить чинити їй велику кривду. Наслідки від такого навчання будуть надто очевидні. Згине людина для нації, і не буде з неї користі для людськості.

Зберегти національність дитини — це зберегти духовні творчі сили її. Дати дитині відповідну національну освіту — значить вернути нації сирий продукт природи відшліфованим і удосконаленим, вернути нації сили її збільшеними вдвоє, втриє, вдесятеро.

А інакше вчитель будуватиме свою працю на піску і зазнає від того багато розчарування, помилок та зневір'я.

Російська школа на Україні не мала певного ґрунту і не задовольняла вимог народу. Систему освіти тут вигадано, прийнято політи-

кою уряду, а не педагогічними завданнями.

Одначе і в сучасній російській школі, коли учитель не знає того народу, серед якого він працює, не знає його побуту, його моральних переконань, то він зводить свою високу працю до ремісництва, а з себе робить наймита, що працює за плату.

Історія школи звертає нашу увагу на те, що вона виникла вперше з народу і служила тільки йому, його інтересам. Діти вчилися у ній того, чого вимагало життя і природа дитини. Потім, з часом, змінився погляд на школу, змінилась наука в ній. У вільнім храмі науки і світла запанували насильство і примус: школа стала пеклом для дитини, де за сумом та скаргами зникли радість, приємність і задоволення. Школа стала урядовою інституцією, притулком політичних напрямків і вигаданих неприродних принципів. Педагог не повинен іти неправильним жорстоким шляхом. Перед ним не мертвий матеріал для праці, а жива індивідуальність, яку не перетворювати треба, а виховувати і розвивати сили її духовної вдачі.

Учитель не спроможен змінити природу дитини. Він повинен тільки розчищати їй шлях до вільного, незатриманого розвитку. А це можна безперешкодно зробити, тільки старанно вивчивши об'єкт праці, національну індивідуальність дітей, яких доручено вчити, їх родини й оточення.

Ми розуміємо, що це дуже важке завдання для сучасного вчителя і можливе тільки для того, хто за своїм психічним складом близько стоїть до нації дитини. Надто важко педагогові чужої національності досягти удосконалення в своїй педагогічній праці і бажаних наслідків од неї.

Отже, конче потрібно, щоб *школа мала за вчителя особу однієї національності з дитиною, виховану на однім ріднім ґрунті з нею. А ті, хто не своєю волею мусить вчити в чужій школі, повинні прийняти культуру, мову, національні ідеали того народу, дітей якого вони мають вчити.* В цьому полягає обов'язок педагога.

Ідучи далі в своїх міркуваннях, ми бачимо, що вчитель підлягає вимогам, які примушують його братись до національного виховання своєї особи, до глибокого розуміння всіх національних ознак дитини, котру він вчить.

На безмежнім просторі України російської, одбившись від гуртів самоосвіти й самовиховання, завжди самотній у своїй праці, вчитель сам собі і порадник, і помічник. Через те йому дуже важко працювати над собою; але ніякі перешкоди не оправдають нашої байдужості до самовиховання й освіти. На плечі вчителя покладено долю всього українського народу. І вчитель повинен стати щирим сином його, поєднати себе з його минулим, у сучаснім стати свідомим і активним

членом однієї сім'ї з ним і працювати для майбутнього так, щоб діти народу були рідні йому за духом, переконаннями й ідеалами.

Знання літератури та мови дасть нам розуміння духу народу, а спостереження та міркування зміцнять у нас думки і переконання й нададуть нашому психічному складові особливого відтінку: нація перестане бути нам чужою. Все це відіб'ється і на нашій ставленні до дітей. І досить нашого зусилля, щоб упав мур, який відгороджує вчителя від учня, чужих одне одному по національності.

Виховані в нас чесноти покажуть нам і шлях до національного самовиховання; *бо не можна любити дитину і не знати її життя, не можна свідомо творити добро, не розуміючи, що добро для дитини; не знаючи ж дитини і її психіки, не можна бути до неї справедливим.*

Як часто російському вчителеві доводиться працювати по школах з дітьми чужої йому нації. Не розуміючи ні мови дитини, ні її національних особливостей, ні побуту її, вони — сліпці, з рук котрих вихоплено ціпок і примушено їх іти вперед. І що то за наука? І що то за виховання? І що то буде за прогрес? Одна цілковита шкода: і дітям, і народові!

Ми можемо уявити собі ідеального педагога, але виховати себе до цього ідеалу в нас не завжди є спромога й бажання. Взяти хоч би те ж національне самовиховання. Чи багато з нас працювало і працює над собою в цьому напрямі? А проте для вчителя українця *національне самовиховання так само необхідне, як необхідне для вчителя активне життя, а не пасивне животіння.*

Яка ненормальність: навкруги б'є джерелом національне життя, кипить і хвилюється національне море, і тільки вчитель, холодний і нечуйний, стоїть осторонь усього цього, ніби він не для народу! Яка несправедливість відносин між учителем і народом! Яка непошана до нації й її творчості!

Життя кожного народу повне оригінальності й особливостей. І учителям для того, щоб успішно працювати для культурних завдань народу, потрібно погодити свою працю з цілями народного життя, поєднати школу з народом, свою працю з дітьми народу, і так міцно, щоб не було порожнього простору між народним колективом і особою вчителя.

«Носій культури» він, учитель, тоді тільки передасть її народові, коли зіллється всім своїм єством з ним, коли національний організм народу стане базою всієї його діяльності.

До цього один шлях: *самовиховання вчителя.*

Самовиховання вчителя. Видання друге: К.: Українська школа, б/р. — 31 с.